

“ZONNIGE DROMEN BEZIELEN DE NIEUWE JEUGD”

Een prosopografie van de studentenpopulatie van de Vlaamse Hogeschool (1916-1918)¹

Kristof Lookx

*Bij het zien van het beloofde land stonden ze allen spontaan recht
en zongen geestdriftig de verzen van Albrecht Rodenbach:
“Zie ’t Oosten bloost en Vlaanders zonne gaat aan ’t dagen!”*

Hoogstudent Marcellijn De Wulf²

Inleiding

Het cultuurflamingantisme wist vanaf 1910 de vernederlandsing van de Gentse universiteit tot een brandpunt te maken van de Belgische politiek. Het beoogde doel was de Vlaamse cultuur op te waarderen via het hoger onderwijs en een weerwoord te bieden aan de Franstalige dominantie van het maatschappelijk leven. Een groots opgezette campagne in talloze steden en gemeenten ijverde ten voordele van een Vlaamse Hogeschool, maar de ingezette beweging kon weinig tastbare bewijzen van succes voorleggen.³ Dit verklaart mede waarom een deel van de Vlaamse Beweging radicaliseerde aan de vooravond van de Eerste

---

¹ Het artikel is een herwerking van de eindverhandeling voorgelegd aan de faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent voor het behalen van de graad van Master of Arts in de Geschiedenis. K. Lookx, *Vlaamse studenten, komt naar Gent! Prosopografie van de studentenbevolking aan de Vlaamse Hogeschool 1916-1918*, Universiteit Gent, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Gent, 2013. Ik dank prof. dr. Christophe Verbruggen en de recensenten voor de raad en verbeteringen bij de totstandkoming van het artikel. De titel verwijst naar een uitspraak van de Gentse student Jozef Sack tijdens de plechtige opening van de Vlaamse Hogeschool op 24 oktober 1916: “Zonnige dromen bezielen de nieuwe jeugd. Leve de Gentsche Vlaamse Hoogeschool!”. M. De Wulf, ‘Hoe het roerde en poerde te Gent’, *Hou ende Trou, vereniging der ex-gandavenses 1916-1918*, 2 (1972), p. 7.

² Marcellijn De Wulf getuigde over de aankomst van 17 studenten uit de omgeving van Antwerpen en Sint-Niklaas te Gent op 23 oktober 1916. M. De Wulf, ‘Hoe het roerde en poerde te Gent’, p. 6.

³ Voor een summier overzicht, zie: E. Witte, ‘Cultuurflamingantisme’, in E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen (eds.), *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2005, pp. 147-153.

Wereldoorlog. De Duitse autoriteiten speelden handig in op de heersende desillusies via de *Flamenpolitiek*. De ambitie was Vlaanderen te binden aan het *Reich* door in zeker mate autonomie toe te staan op vlak van cultuur en binnenlandse politiek. Het middel daartoe was de inrichting van het Nederlandstalig hoger onderwijs en de ontwikkeling van een eigen parlement. Vandaar dat het bezettingsregime bondgenoten vond in het radicaal flamingantisch milieu. Voor het activisme was de bezetting een uitgelezen kans om niet verkregen rechten op te eisen en het taalvraagstuk voorgoed te beslechten. Het gevolg was een gepolariseerde Vlaamse Beweging, waarvan een deel collaboreerde en een deel protesteerde.⁴

Ondanks het maatschappelijk draagvlak dat de Vlaamse Beweging verwierf in de vooroorlogse periode, verkoos het gros van de flaminganten en het Gentse professoraat geen verbond te sluiten met de bezetter en het vaderland trouw te blijven.⁵ Het activisme mocht dan wel handelen vanuit een onrechtidee, het samenwerkingsverband met de bezetter was ontegensprekelijk een politieke daad, namelijk landverraad op het hoogste niveau. Bovendien ontwikkelde zich een sterke antipathie tegen de Duitsers, onder meer ten gevolge van de Belgische neutraliteitsschending, de Duitse verschrikkingen ten aanzien van de bevolking en de vergaande economisch-financiële uitbuiting van het land. De Duitse inmenging in het vernederlandsingsproces werd dus niet overal in dank afgenomen.⁶ Kortom, wie zijn lot verbond aan de Vlaamse Hogeschool verloor onherroepelijk de gratie van de natie. De instelling werd dan ook minachtend de *von Bissinguniversiteit* betiteld, wijzend op haar initiatiefnemer en bovenal haar collaborerend karakter.

Het protest kon alvast de ingezette beweging niet stoppen. Bij de officiële opening van de Vlaamse Hogeschool op 24 oktober 1916 benadrukte rector Peter Hoffmann de sociale rol van de universiteit en de belangrijke taak die was weggelegd voor de studenten. Vanuit een paternalistisch denkbeeld benadrukte de rector dat, naast het verwerven van kennis, de volksontwikkeling primordiaal was, en dat de studenten zich dienden te ontwikkelen tot de voorvechters van het Vlaamse volk. Tevens moest de universiteit ontdaan worden van haar elitair

---

⁴ S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 1997, pp. 142-143.

⁵ R. Mantels, *Gent: een geschiedenis van stad en universiteit*, Brussel, 2013, pp. 50-51.

⁶ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 145; J. Horne en A. Kramer, *German atrocities, 1914: a history of denial*, New Haven, 2001, p. 9 en p. 215.

karakter.⁷ De doelstelling was bijgevolg een soort mini-maatschappij van het toekomstige Vlaanderen te creëren. Dusdanig onderstreepte het activisme zijn basisvisie: breken met de vooroorlogse machtsstructuren om de toekomst van Vlaanderen te verzekeren.⁸

Gezien al de inkt die gevloeid is over het vernederlandsingsproces vóór en tijdens de Eerste Wereldoorlog, is het opmerkelijk dat de studentenbevolking van de Vlaamse Hogeschool nauwelijks aandacht kreeg.⁹ Nochtans kon de academische instelling enkel bestaan bij gratie van studenten en was een inschrijving, gezien de algemene afkeer, allerminst een evidente keuze. Dat werd duidelijk bij de opening in 1916, toen de Belgische regering in ballingschap aankondigde om geen enkel diploma te erkennen.¹⁰ En na de oorlog werden de studenten maatschappelijk gestraft – mits enkele uitzonderingen – door ze systematisch uit het Belgische universitaire veld te weren.¹¹ De gekoesterde wrok werd des te meer aangetoond toen de Université de Gand in 1919 haar deuren opende. Op 16 januari 1919 verkreeg Joseph Gheysens uit Passendale als eerste ingeschreven student het studentnummer 47451. Het was hetzelfde rolnummer dat Reimond Rens uit Gent destijds kreeg bij zijn inschrijving op 9 oktober 1916 als eerste Vlaamse hogeschoolstudent. Op deze manier schreef de opnieuw Franstalige instelling de Vlaamse Hogeschool letterlijk uit de universitaire geschiedenis.¹²

Om de bestaande lacune in het onderzoek op te vullen, richt deze bijdrage zich op de studentenbevolking van de Vlaamse Hogeschool tijdens de Grote

⁷ Volgens rector Hoffmann diende de universiteit zich open te stellen voor alle Vlamingen: “Zij [de Vlaamse Hogeschool] is echter, hoewel van een bepaald standpunt uit dezelfde, in een nieuwen bodem overgeplant, den echten Vlaamschen bodem, en groeit niet meer in een aristocratisch afgesloten park, maar in open veld, toegankelijk voor alle Vlamingen, die zich aan hare vruchten willen laven.” Verder had de rector een duidelijke boodschap voor de aanwezige studenten: “Ulieden is het vergund de eersten een hooger onderwijs in eigen taal te genieten. Dat veronderstelt natuurlijk, volgens mij, dat al wat gij leert, dat al de kennis die gij verwerft, op de eene of andere wijze tot nut moet strekken van het Vlaamsche land en van het Vlaamsche volk; den tijd, dien gij aan uw studiën besteedt, moet gij dus beschouwen als een tijd van voorbereiding om eens met al uwe krachten het Vlaamsche land en het Vlaamsche volk te kunnen dienen. In zooverre is het hoogste doel, dat gij kunt stellen, de opbeuring, de ontwikkeling, de veredeling van het Vlaamsche volk en vooral de heeling van zijn wonden en het herstel van zijn eigenaar en zijn oorspronkelijkheid.” *Hoogeschool te Gent: plechtige opening op 21 en 24 oktober 1916*, Gent, 1916, p. 36 en p. 46.

⁸ M. De Ridder, ‘Ook een politieke invloed moet van onze Alma Mater uitgaan: Staatskunde en activisme bij Robert Van Genechten’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 70/2 (2011), p. 176 en p. 183; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 144-145 en p. 484.

⁹ Enkele suggesties met betrekking tot de studenten: D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 173-190 en pp. 346-362; T. Heyse, *L’Université flamande*, Gand, 1918-1919, pp. 258-283; A.-M. Simon-Van der Meersch, *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, Gent, 1982, pp. 45-47.

¹⁰ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 166.

¹¹ Universiteitsarchief Gent (verder UAG), 4A2/4 doos 188.324 strafbundel (oorlogsomstandigheden); D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 470; M. Deckers, ‘Strafrechtelijke vervolging van het activisme. Deel II: De maatschappelijke invloed’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 61/3 (2002), pp. 195-197.

¹² UAG, 4A4/3 1916-1917 en 1919-1920, inschrijvingsregister op rolnummer.

Afbeelding 1: Studenten Vlaamse Hogeschool, 1917-1918. Onderaan: Fabian Achtergael (uiterst links), Gerard Van De Steen (tweede links), Albert Van de Poel (centraal), Frans Mariman (tweede rechts) en Albert d'Haese (uiterst rechts). Bovenaan: Jan Vanden Driessche (tweede links), Emiel Deloose (derde links), Arthur Broekaert (centraal), August Verdyck (tweede rechts) en Paul Flamée (uiterst rechts). (Leuven, Universiteitsarchief, Fotoverzameling Archief en Museum van het Vlaams Studentenleven).

Oorlog. Door middel van de prosopografische onderzoekstechniek, een collectieve biografie op basis van gemeenschappelijkheid, werd een multivariabele analyse gemaakt van de studenten als groep. De voornaamste bronnen betroffen de inschrijvingsregisters van de universiteit. Zo werd het rolnummer, de naam, de leeftijd, de inschrijvingsdatum, de studiekeuze, het statuut (regelmatige of vrije student), de woonplaats in Gent en het adres of de woonplaats van de ouders achterhaald. Vervolgens ondersteunden brieven, memoires en literatuur de data kwalitatief, en kon het inschrijvingsgedrag gekoppeld worden aan de uitgedragen boodschap van de Vlaamse Hogeschool. Twee hoofdvragen staan in dit artikel centraal. Wat leert het studentenaantal over de aantrekkingskracht van de Vlaamse Hogeschool, en welk motief lag ten grondslag om zich in te schrijven als student? Een tweede vraag peilt naar het profiel van de studenten. Op welke manier bepaalden het sociaal milieu en de regionale omgeving het inschrijvingsgedrag?

1. De aantrekkingskracht van de Vlaamse Hogeschool

In maart 1916 nam gouverneur-generaal Moritz Freiherr von Bissing de definitieve beslissing om de Vlaamse Hogeschool te openen. De ‘onderkoning’ van België wijzigde het Koninklijk Besluit van 9 december 1849, waardoor het Frans niet meer de enige voertaal was van het hoger onderwijs in België.¹³ Tevens werd een propagandacampagne opgestart om de legitimiteit van het initiatief te benadrukken. Op deze manier trachtten de Duitse autoriteiten en de activisten een personeels- en studentenbestand uit te bouwen, zodat de Vlaamse Hogeschool het pronkstuk zou worden van de gedeelde inzet. Om studenten te rekruteren werden brochures uitgegeven en wervingssecretariaten opgericht te Brussel, Antwerpen en Gent. Het nodige succes bleef echter uit. Aan de grondslag hiervan lagen – volgens de Duitse leiding althans – het heersende patriotisme onder de jongeren, de afwijzing van de universiteit door de Belgische regering in ballingschap, de geïsoleerde ligging van de Arteveldestad, en het hoger onderwijs dat reeds twee jaar stil lag.¹⁴ In een ultieme poging richtten vooraanstaande activisten en studentenleiders het woord tot de studenten op enkele massavergaderingen aan de vooravond van de opening.¹⁵ Opnieuw bleken de initiatieven niet het verhoopde succes op te leveren, want bij de opening van de Vlaamse Hogeschool in oktober 1916 waren slechts 41 studenten ingeschreven, terwijl het professorenkorps 43 docenten telde.¹⁶ Student Wies Moens merkte op dat “men de Gentse franskiljons [kon] horen spotten, dat de ‘Vlaamse’ universiteit méér professoren telde dan studenten”.¹⁷

De inschrijvingsbereidheid van studenten stond alvast in schril contrast met de voor- en naoorlogse periode, zoals grafiek 1 laat zien. Vóór het uitbreken van het wereldconflict nam het aantal studenten gestaag toe, met academiejaar 1913-1914 als hoogtepunt: liefst 1315 studenten schreven zich toen in. Ook na de oorlog kon de universiteit opnieuw het bestand van de vooroorlogse periode berei-

---

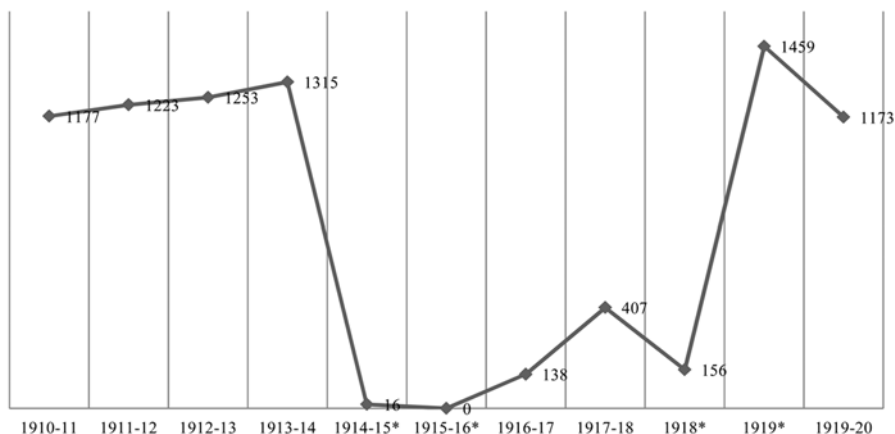
¹³ De ‘onderkoning van België’ is een verwijzing naar de beschrijving van gouverneur-generaal Moritz von Bissing door historica Sophie De Schaepdrijver: “Von Bissings positie als ‘onderkoning’ in Brussel onderstreepte het koloniale aspect van het Duitse gezag in België. De gouverneur-generaal ontving zijn macht rechtstreeks van de keizer en was regering noch parlement in Berlijn rekenschap verschuldigd. Als gevolg daarvan was het beleid in Brussel niet aan democratische controle vanuit Duitsland gebonden [...] en bezat de gouverneur-generaal in het bezette land een vrijwel onbeperkt gezag”. S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, p. 130; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 141-142.

¹⁴ E. Langendries, *De Vlaamse hogeschool te Gent (1916-1918)*, Gent, 1984-1985, pp. 487-495.

¹⁵ A.L. Faingnaert, *Verraad of zelfverdediging?: bijdragen tot de geschiedenis van den strijd voor de zelfstandigheid van Vlaanderen*, Kapellen, 1932, p. 426.

¹⁶ UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 160.

¹⁷ W. Moens, ‘Het activistisch avontuur en wat er op volgde’, *Dietsland Europa*, 11/7 (1966), p. 12.

Grafiek 1: Totaal aantal inschrijvingen Universiteit Gent, 1910-1920. Opmerking (*): 1914-1915, 1918 (Vlaamse Hogeschool) en 1919 (Universiteit de Gand) zijn onvolledige jaren. Tijdens het jaar 1915-1916 bleef de universiteit gesloten. (Bron: UAG, 4A4/3 1914-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; A.-M. Van der Meersch, *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, Gent, 1982, p. 38).

ken. Indien enkel de absolute cijfers in rekening worden gebracht, blijkt de periode van de Vlaamse Hogeschool een dieptepunt te vormen. De Vlaamse Hogeschool trok in het eerste jaar in totaal 138 studenten aan en voor het tweede jaar schreven zich 407 studenten in. In de maand oktober 1918 waren reeds 156 studenten ingeschreven, maar gezien de oorlog ten einde liep, werden geen verdere inschrijvingen opgenomen. In totaal waren 477 studenten ingeschreven aan de Vlaamse Hogeschool, waaronder 21 Duitse militairen en 31 studentes.¹⁸

In de historiografie wordt de sterke terugval van het aantal studenten vaak gehanteerd om het succes van de activistische instelling in vraag te stellen. Deze tendens wordt versterkt door de vergelijking te maken met het academiejaar 1913-1914 en door het feit dat de Gentse hogeschool de enig geopende universiteit was in België tijdens de oorlog.¹⁹ Onder meer historicus Lode Wils concludeert daarom dat het aantal studenten ‘katastrofaal laag’ was. Bovendien wijst Wils op het feit dat een inschrijving aan de activistische instelling tal van voorde-

¹⁸ UAG, 4A4/3 1913-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; A.-M. Simon-Van der Meersch, *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, p. 38.

¹⁹ Naar schatting kende de vooroorlogse periode in België een bestand van 8500 studenten, verdeeld over de vier universiteiten (de Rijksuniversiteiten Gent en Luik, de Katholieke Universiteit Leuven en de Vrije Universiteit Brussel), zie: S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, p. 33.

len met zich meebracht, gaande van studiebeurzen en vrijstellingen van dwangarbeid tot extra vleesrantsoenen en andere lokmiddelen. De auteur besluit dat de aanwervingspolitiek faalde, omdat de Belgische regering had besloten geen enkel diploma te erkennen en het episcopaat zich krachtadig had gedistantieerd van het vernederlandsingsinitiatief.²⁰ Daniël Vanacker, die het Gentse activisme onderzocht, nuanceerde echter Wils' visie. Vanacker merkte op dat er een gebrek bestond aan oudejaarsstudenten, omdat zij vochten aan het front, krijgsgevangenen waren of studeerden in het buitenland. Verder stelt hij dat de universiteit met verschillende problemen kampte: er bestond geen volledig studieprogramma, want enkel de eerste jaargangen waren volledig ingericht; er was een personeelstekort en de Arteveldestad lag geïsoleerd als hoofdzetel van het *Etappegebied*.²¹ Beide auteurs wijzen wel op de sterke publieke tegenkanting als een rem op het inschrijvingsgedrag. Bovendien sloot het vernederlandsingsproces bij voorbaat Walen en buitenlanders uit, terwijl deze groep ongeveer de helft vertegenwoordigde van het studentenbestand in 1913-1914.²² De discrepantie tussen beide periodes was met andere woorden minder uitgesproken. De Vlaamse Hogeschool trok in het eerste jaar 126 studenten uit Vlaanderen aan en kende dus een sterke afname van het aantal studenten. In het volgende jaar waren 385 Vlaamse studenten ingeschreven. Ondanks de sterke publieke afkeer en de oorlogscontext betekende dat meer dan een verdrievoudiging. Daarenboven wijzen de 155 Vlaamse inschrijvingen uit oktober 1918 op een stijgende evolutie van het totale aantal studenten.²³

1.1 Een toevloed aan vrije studenten

Op basis van deze stijgende evolutie besluiten dat de Vlaamse Hogeschool meer sociale aanvaarding kreeg, zou een brug te ver zijn. Sinds de opening startte het Duitse bezettingsregime immers met de massale mobilisatie van arbeidskapitaal, een fenomeen dat overigens nog uitbreiding kende naarmate de oorlog in het nadeel van Duitsland evolueerde.²⁴ De dwangarbeid stond met andere woorden

---

²⁰ L. Wils, *Flamenpolitiek en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 1974, pp. 167-168.

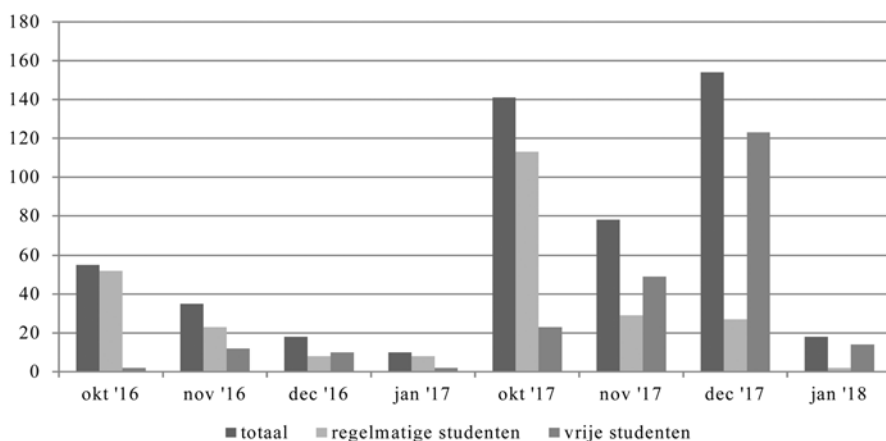
²¹ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 173-174.

²² Het bestand van 1315 studenten in 1913-1914 was als volgt verdeeld (op basis van de geboorteplaats in het inschrijvingsregister): 661 uit Vlaanderen (50%), 266 uit Wallonië (20%) en 376 uit het buitenland (29%). Wat betreft de buitenlandse studentenbevolking kwam 84% uit Europa, 8% uit Zuid-Amerika, 6% uit Azië en 1% uit Afrika. Van 12 studenten (1%) is de nationaliteit onbekend. UAG, 4A4/3 1913-1914, inschrijvingsregister op rolnummer.

²³ UAG, 4A4/3 1913-1914 en 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

²⁴ J. Thiel, *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, 2007, pp. 103-104, p. 123 en p. 128.

haaks op de doelstellingen van de *Flamenpolitik* en zette van meet af aan druk op het welslagen van het vernederlandsingsinitiatief.²⁵ Volgens historicus Luc Vandeweyer was “in de ogen van de bevolking [...] het parallellisme tussen opeisingen en activisme een feit en dat verklaart mede de explosie van anti-Vlaamsgezindheid tijdens en na de bevrijding”.²⁶ Daarentegen bood een inschrijving aan de Vlaamse Hogeschool een vangnet tegen een mogelijke opeising, omdat de Duitse autoriteiten het enigszins toestonden. Het is net dat element dat vaak de doorslag geeft in de historiografie om de stijging van het aantal studenten te verklaren. Vandaar het belang om het inschrijvingsgedrag te onderwerpen aan een analyse en na te gaan of de dwangarbeid weldegelijk de stijging in de hand werkte.

Grafiek 2: Totaal aantal maandelijkse inschrijvingen Vlaamse Hogeschool, 1916-1918 (Bron: UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; UAG, 4A2/4 doos 183.30 inschrijvingen, lijsten der studenten 1916-1918).

²⁵ Het arrest van 3 oktober 1916 stelde dat iedereen die in staat was te werken, daartoe verplicht kon worden (ook buiten de eigen verblijfplaats). Wie weigerde, werd op slag gevangen genomen of kreeg een zware geldboete. De besluitwet had enkel betrekking op het *Etappegebied* en het *Operationgebied*, maar was klaar en duidelijk gericht aan alle bezet gebied. Het veroorzaakte een storm van protest, zowel nationaal als internationaal. De conventie van Den Haag uit 1907 verbood immers het opeisen van arbeidskrachten. Volgens de internationale regels was het illegaal om burgers hun woonvrijheid te ontnemen. Bovendien werden de arbeiders verplicht landverraad te plegen, want zij werden voornamelijk ingezet voor het graven van loopgraven, het werken aan de militaire spoorlijnen of het zwoegen in de steengroeven, mijnen en fabrieken in Duitsland. F. Passelecq, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, Paris, 1928, pp. 95-96; F. Passelecq, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen: historische en economische studie*, Leuven, 1917, pp. 5-7.

²⁶ L. Vandeweyer, ‘Collaboreren en arbeiders deporteren! Dilemma’s voor activisten en Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog’, *Broed en Rozen*, 1/4 (1996), p. 30.

Om de beweegreden van een inschrijving te achterhalen, is de opdeling tussen regelmatig ingeschreven studenten en vrije leerlingen aangewezen. De eerste groep had het doel een diploma te behalen, terwijl de vrije studenten – althans op papier – slechts een algemene vorming nastreefden. Doorheen haar korte geschiedenis trok de Vlaamse Hogeschool 99 regelmatige en 36 vrije studenten aan in 1916-1917, en 172 regelmatige en 219 vrije studenten in 1917-1918.²⁷ Grafiek 2 geeft een overzicht van het aantal maandelijkse inschrijvingen, opgedeeld in regelmatige en vrije studenten.²⁸ Wat onmiddellijk in het oog springt, is de sterke discrepantie tussen beide academiejaren. Het aantal studenten in 1917-1918 was sterk toegenomen ten opzichte van het openingsjaar en het aantal vrije leerlingen oversteeg het aantal regelmatige studenten.²⁹

Het eerste academiejaar trok een beperkt aantal studenten aan en de inschrijvingen kenmerkten zich door een normaal verloop. De meerderheid was in oktober als regelmatige student ingeschreven en het aantal vrije inschrijvingen bleef eerder beperkt.³⁰ Het betekent dat de verplichte arbeidstewerkstelling, die doorgang vond sinds de opening van de hogeschool, geen uitgesproken invloed kende op het aantal inschrijvingen. Het kleine aantal werd mede in de hand gewerkt doordat de universiteit pas in december 1916 besliste vrije leerlingen te tolereren. Het geeft aan dat het merendeel van de studenten uit het openingsjaar naar de Vlaamse Hogeschool trok om de uitgedragen boodschap – de universiteit als symbool van het ontvoogde Vlaanderen – kracht bij te zetten. Wat betreft het tweede academiejaar is een afwijkende evolutie merkbaar. Enerzijds toont de maand oktober 1917 dat het aantal regelmatige inschrijvingen gevoelig toenam ten opzichte van het vorige jaar.³¹ Er mag aangenomen worden dat de propaganda ten voordele van de Vlaamse Hogeschool meer studenten kon overtuigen naar Gent te trekken. Nogal wat hoogstudenten hadden immers een deel van hun vakantie opgeofferd om propaganda te voeren.³² Anderzijds nam het aantal

---

²⁷ Cijfers op basis van inschrijvingsregisters en faculteitslijsten. Van 3 studenten is niet geweten met welk statuut zij waren ingeschreven in 1916-1917. Het totaal aantal onbekende inschrijvingen in 1917-1918 komt neer op 16 studenten. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; UAG, 4A2/4 doos 183.30 inschrijvingen, lijsten der studenten 1916-1918.

²⁸ Enkel de maanden oktober tot januari werden weergegeven, omdat het aantal inschrijvingen na januari steeds beperkt bleef tot enkele studenten. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

²⁹ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; UAG, 4A2/4 doos 183.30, inschrijvingen, lijsten der studenten 1916-1918.

³⁰ Bij de 36 vrije inschrijvingen uit 1916-1917 waren 9 Duitse militairen en 2 vrouwelijke familieleden van professoren. UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer; UAG, 4A2/4 doos 183.30 inschrijvingen, lijsten der studenten 1916-1917.

³¹ In totaal waren 141 studenten ingeschreven in oktober 1917. Daarmee was het totale aantal van het openingsjaar overtroffen. In totaal schreven zich 118 studenten in op regelmatige basis. UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

³² D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 348.

vrije studenten vanaf november de bovenhand, met december als hoogtepunt. Maar liefst 123 vrije studenten waren in december 1917 ingeschreven op een totaal van 154 inschrijvingen. Bovendien daalde de gemiddelde leeftijd gevoelig van 23,7 jaar in november tot 20,4 jaar in december. De gemiddelde leeftijd van de studenten uit november impliceert dat de opeisingen van jongeren relatief beperkt bleef, terwijl de omgekeerde redenering kan gemaakt worden voor de maand december.³³

Vooraf de beslissing om de scholen te sluiten omwille van een kolentekort eind november 1917 moet hiermee in verband gebracht worden. De leerlingen van het middelbaar onderwijs verloren het vangnet om een eventuele opeising te ontlopen en werden door de Duitse autoriteiten aanzien als werklozen. Om hieraan tegemoet te komen, besliste de universiteit in overleg met de bezettende macht om jongeren uit de laatste klas en bij uitzondering de voorlaatste klas van de middelbare scholen te gedogen. De Duitsers bevelen wel het aantal te beperken en enkel leerlingen toe te laten die over de nodige kwalificaties beschikten. Op deze manier trachtte de universiteit enige sympathie af te dwingen van de bevolking, maar het kon de algemene minachting niet wegnemen.³⁴ Bovendien waren het voornamelijk Gentse jongens uit het atheneum en de colleges die hun toevlucht zochten tot de universiteit. Dit vooral omdat sporen naar Gent zowat uitgesloten was en de opeisingen van arbeidskrachten in het *Etappegebied* uiterst scherp waren, gezien het gebied onder strenge militaire controle stond. Een kleine 80% van de vrije studenten uit december waren jongeren uit de Arteveldestad.³⁵ Daarnaast had de sluiting der scholen een invloed op het aantal vrouwelijke studenten dat zich inschreef. Terwijl het openingsjaar slechts vier studentes verwelkomde, steeg hun aantal tot 30 inschrijvingen in 1917-1918. Dat aantal was overigens ongezien in vergelijking met de vooroorlogse periode. Bijna alle studentes waren gelieerd aan het onderwijs, omdat ze lerares waren, ervoor studeerden of familiebanden hadden met professoren. Zij steunden het vernederlandsingsoffensief en trokken naar de universiteit om bij te studeren.³⁶ Dergelijke inschrijvingen waren trouwens een meevaller voor de activistische instelling, want vrouwenemancipatie werd als een onderdeel van de beoogde ontvoogding aanzien.

³³ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

³⁴ M. Bittlestone, 'De Gentse universiteit gedurende de Eerste Wereldoorlog (1)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 42/1 (1983), p. 14 en pp. 71-73.

³⁵ Stadsarchief Gent (verder SAG), U984-V805/16 t.e.m. U988-V805/20, prijsuitdelingen Koninklijk Atheneum Gent 1914-1918; Archief Sint-Lievenscollege (verder ASL), prijsuitdelingen Sint-Lievenscollege Gent 1914-1918; UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

³⁶ UAG, 4A4/3 1913-1914 en 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; A.-M. Simon-Van der Meersch, *De eerste generatie meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, p. 38 en p. 48.

Het inschrijvingsgedrag aan de Vlaamse Hogeschool suggereert dat de toename van het aantal studenten vooral te wijten was aan de sluiting van de scholen en het daaropvolgende risico om opgeëist te worden. Vermoedelijk had het aantal inschrijvingen in december 1917 gevoelig lager gelegen indien de onderwijsactiviteiten niet waren gestaakt. Voor de Vlaamse Hogeschool was de aanwas alvast een gunstig propagandawapen, hoewel er zeker geen consensus bestond of het al dan niet de correcte manier betrof om het studentenpeil op te krikken. Het feit dat dergelijke jongeren zich inschreven om de dwangarbeid te ontlopen – en niet initieel uit Vlaamsgezinde overtuiging – werd gehegeld.³⁷

1.2 Organisatorische problemen omwille van de oorlogscontext

Een andere bepalende factor voor de sterke daling van het studentenbestand, was de bezetting en de daaruit voortvloeiende verstoring van het alledaagse leven. Op dat vlak levert een vergelijking met de vooroorlogse periode de nodige moeilijkheden op, waardoor het gevaar bestaat de spreekwoordelijke appels en peren te vergelijken. Een vergelijking met de universiteit van Lille lijkt daarentegen wel interessant. Ten eerste kenmerkte de Noord-Franse instelling zich niet door collaboratie, zodat er geen terughoudendheid bestond wat betreft een inschrijving. Verder bestond te Lille een soortgelijk militair regime, want de stad lag net als Gent geïsoleerd. Tot slot bezaten beide universiteiten een nagenoeg zelfde studentenbestand in 1913-1914 – wat een belangrijke vertrekbasis betekent om de vergelijking te maken – en kende de Noord-Franse instelling eveneens een toename van het aantal inschrijvingen doorheen de oorlog. Zoals grafiek 3 weerspiegelt, bestaat een zekere correlatie tussen beide instellingen, indien uitsluitend de studentenomvang in rekening wordt gebracht.³⁸

Bij het uitbreken van de oorlog werd onmiddellijk duidelijk dat het conflict langer zou duren dan voorzien, waardoor de Duitse militaire machten een totale oorlogsmobilisatie nastreefden. België werd financieel uitgeperst en grondstoffen werden systematisch opgeëist in functie van het Duitse leger.³⁹ Ook de universiteit bleef niet gespaard van de extreme omstandigheden. De universiteitsgebou-

---

³⁷ M. Bittlestone, 'De Gentse Universiteit gedurende de Eerste Wereldoorlog (2)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 42/2 (1983), pp. 71-73.

³⁸ UAG, 4A4/3 1913-1920, inschrijvingsregister op rolnummer; J.-F. Condet, 'In deutscher Hand: Die Universität Lille unter deutscher Besatzung', in T. Maurer (ed.), *Kollegen, Kommilitonen, Kämpfer: Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart, 2006, p. 120.

³⁹ F. Passelecq, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, pp. 35-36; L. Vandeweyer, 'Collaboreren en arbeiders deporteren! Dilemma's voor activisten en Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog', p. 15.

wen waren bij aanvang opgevoerd, wat een normale academische werking in de weg stond. Gent was bovendien hermetisch afgesloten zodat er nauwelijks boeken of tijdschriften voor handen waren. Verder achtten de professoren zich beknot in hun meningsvrijheid en verkozen zij loyaliteit ten aanzien van de studenten aan het front. Vooral dit laatste punt gaf voor het professoraat de doorslag om de leeractiviteiten te staken.⁴⁰ Daarnaast was de gehele vernederlandsing een groot obstakel. Enkele voorbeelden waren het ontbreken van wetboekvertalingen voor de faculteit Rechten en de noodzaak om een Nederlandstalige terminologie te ontwikkelen voor diverse wetenschappelijke vakgebieden. Het verklaart waarom de uitbouw van de verschillende faculteiten en hogescholen moeizaam verliep en enkel de eerste jaargangen volledig op punt stonden.⁴¹

Het collaborerend karakter van de Vlaamse Hogeschool was ongetwijfeld de *primum movens* voor de daling van het aantal studenten. Maar de organisatorische problemen en het feit dat niet alle vooroorlogse studenten in de mogelijkheid waren te studeren, hebben eveneens een weerslag gekend op de afname van het studentenbestand. De gelijkaardige ontwikkeling van het studentenbestand van de Université de Lille lijkt deze these te bevestigen.

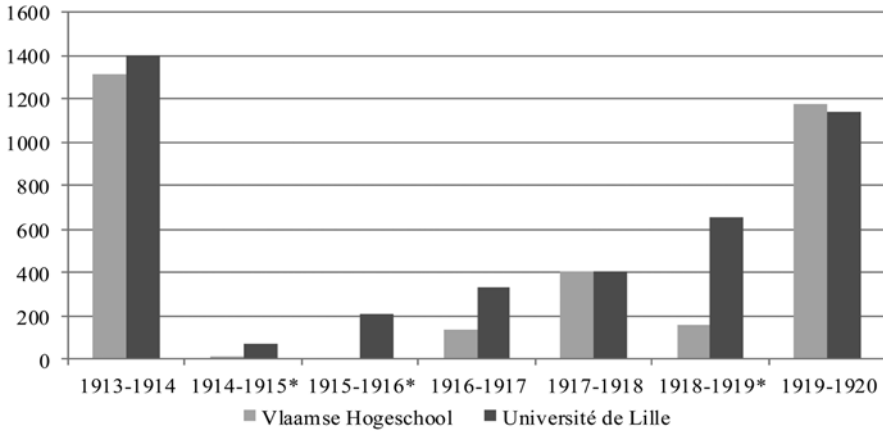
De stad Lille werd op dezelfde dag als Gent ingenomen door de Duitse troepen, met name 12 oktober 1914. Het betekende het begin van 1465 bezettingsdagen. Sinds het uitbreken van de oorlog in augustus had zich een enorme oorlogsmobilisatie ontplooid en kreeg de universiteit te maken met een sterke uitdunning van het personeels- en studentenbestand.⁴² De stad lag immers nabij de oorlogszone – op ongeveer vijftien kilometer – waardoor een aanzienlijk deel van de professoren- en studentenpopulatie in legerdienst trok of Noord-Frankrijk ruilde voor veiligere oorden.⁴³ Sinds de zware belegering van de stad reden er bovendien geen treinen meer. Zodoende beperkte de rekruteringsgrond van de universiteit zich tot de lokale studenten die geen legerdienst vervulden of niet gevlucht waren.

⁴⁰ A.L. Faingnaert, *Verraad of zelfverdediging?*, p. 350; S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, pp. 159-160.

⁴¹ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 172-173; E. Langendries, *De Vlaamse hogeschool te Gent (1916-1918)*, pp. 495-497.

⁴² Ter illustratie: in februari 1915 (de heropening van de Université de Lille) beschikte de faculteit Letteren over 2 docenten, terwijl er in juni 1914 nog 21 professoren waren. Dat wil niet zeggen dat zij allen naar het front trokken. In totaal werden slechts 6 professoren opgeroepen voor de legerdienst, terwijl de rest vluchtte omwille van de oorlogsomstandigheden. Aan de andere faculteiten bestond een gelijkaardige tendens. De optelsom leert dat slechts 42 van de 119 personeelsleden beschikbaar waren. J.-F. Condet, 'L'Université de Lille dans la première Guerre Mondiale 1914-1918', *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 197 (2000), pp. 83-85.

⁴³ J.-F. Condet, 'In deutscher Hand: Die Universität Lille unter deutscher Besatzung', pp. 121-125.

Grafiek 3: Totaal aantal studenten Vlaamse Hogeschool en Université de Lille, 1913-1920. Opmerkingen (*): De Université de Lille opende het academiejaar 1914-1915 in februari 1915. De jaren 1914-1915, 1918 (Vlaamse Hogeschool) en 1919 (Université de Gand) zijn onvolledig. Tijdens academiejaar 1915-1916 bleef de Universiteit Gent gesloten (Bron: UAG, 4A4/3 1913-1920, inschrijvingsregister op rolnummer; J.-F. Condette, 'In deutscher Hand: Die Universität Lille unter deutscher Besatzung', p. 120).

Het nijpend tekort aan onderwijzend personeel en de opeising van de universitaire gebouwen door de bezetter, leidden tot tal van organisatorische problemen. Doorheen de oorlog kreeg de Université de Lille te maken met een ernstig kolentekort, verlichtingsproblemen en het ontbreken van papier als gevolg van de massale opeisingen.⁴⁴ Ondanks het isolement en het lage aantal professoren en studenten besliste de universiteit – voornamelijk door de overredingskracht van rector Georges Lyon – de instelling open te houden, afgezien het feit dat stad en universiteit binnen de gevechtslinies vielen en op regelmatige basis af te rekenen kregen met bombardementen. Tussen februari 1915 en juli 1918 werkten personeel en studenten continu verder. Anders dan in Gent oordeelde het professoraat te Lille dat een verderzetting van de leeractiviteiten getuigde van patriotisme en een bijdrage leverde aan de overlevering van de Franse cultuur.⁴⁵ Uiteraard was het voornaamste verschil dat Lille geen 'taalstrijdarena' was en een inschrijving aan de universiteit geen politieke stellingname betrof zoals in Gent. De Duitsers hadden voornamelijk oog voor de eigen militaire belangen in de

⁴⁴ J.-F. Condette, 'L'Université de Lille dans la première Guerre Mondiale 1914-1918', pp. 86-94.

⁴⁵ J.-F. Condette, 'In deutscher Hand: Die Universität Lille unter deutscher Besatzung', pp. 121-125.

Noord-Franse stad en waarschijnlijk werd hetopenhouden van de universiteit niet tegengewerkt om een mogelijk verzet van professoren en studenten niet in de hand te werken.⁴⁶

De vergelijking tussen de universiteiten van Gent en Lille geeft aan dat beide instellingen een laag aantal studenten aantrok in vergelijking met de vooroorlogse periode. De oorlogscontext verklaart waarom slechts een beperkt deel van het studentenbestand kon aangesproken worden, zonder dat de oorzaken dezelfde waren. Kortom, het was niet ongebruikelijk dat het studentenaantal fors daalde ten gevolge van de militaire ontwikkelingen.

2. Sociale stratificatie

Het collaborerend karakter van de Vlaamse Hogeschool, het vernederlandsingsproces en de oorlogscontext hebben voor een beperkte rekruteringsbasis gezorgd in vergelijking met de vooroorlogse periode. Dat blijkt eveneens uit het feit dat de universiteit een nagenoeg nieuwe studentenbevolking verwelkomde. In totaal waren slechts 20 studenten uit 1913-1914 op een bestand van 477 studenten opnieuw ingeschreven tijdens de oorlog.⁴⁷ In dat opzicht was de Eerste Wereldoorlog ontegensprekelijk een breukmoment voor de relatie tussen de Gentse universiteit en haar studenten. Vandaar het belang om de sociale achtergrond van de studenten bloot te leggen. Uit welke maatschappelijke milieus waren de studenten afkomstig en op welke manier speelde de sociale achtergrond een rol in het inschrijvingsgedrag?⁴⁸ Een afgewogen vergelijking met de vooroorlogse periode is niet opgenomen, omdat de registers in gebreke blijven en een algemeen beeld van de Gentse universiteitsstudenten in de literatuur ontbreekt.⁴⁹ Het is bijgevolg moeilijk te bepalen of het sociaal profiel van de studenten wijzigde tijdens de oorlog. Verder onderzoek is dus vereist.

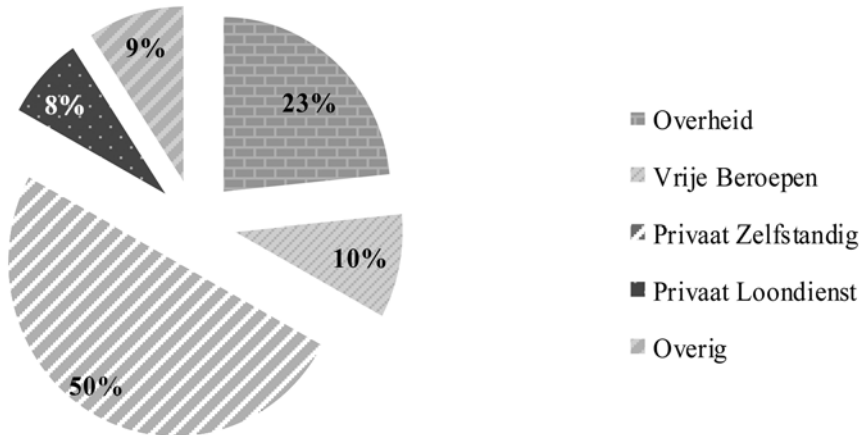
⁴⁶ J.-F. Condette, 'L'Université de Lille dans la première Guerre Mondiale 1914-1918', p. 90.

⁴⁷ UAG, 4A4/3 1913-1914 en 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁴⁸ Voor meer inzicht in de historische sociale stratificatie, zie: E. Vanhaute, 'Het debat dat er geen was. Sociale stratificatie in de geschiedschrijving', in J. Art en L. Francois (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eeno*, Gent, 1999, pp. 229-240.

⁴⁹ Wat betreft de vrouwelijke Gentse hoogstudenten is het sociaal profiel onderzocht. In de vooroorlogse periode kwamen de meisjes voornamelijk uit de middenklasse en bleef de burgerij ondervertegenwoordigd. De vaststellingen liggen in lijn met de sociale afkomst van de Vlaamse hogeschoolstudentes. A.-M. Simon-Van der Meersch, *De eerste generatie meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, pp. 79-82.

Omdat er geen beroep van de vader werd vermeld bij een inschrijving, fungeerden de geboorteakten van de studenten als leidraad voor het sociaal profiel.⁵⁰ Het voornaamste probleem was het feit dat het inschrijvingsregister van 1916-1917 de geboortedatum niet vermeldt en dat het register van 1918-1919 geen geboorteplaats opgeeft. Wat betreft 1917-1918 – het jaar met het grootste aantal inschrijvingen – werden geen van beide parameters genoteerd. Bijgevolg betekende de opgave van de woonplaats en de leeftijd het vertrekpunt om de geboorteakten op te sporen in de burgerlijke stand. Indien de informatie ontoereikend bleek, werden aanvullende gegevens opgezocht aan de hand van de Gentse bevolkingsregisters, online genealogische databanken, almanakken en inlichtingsboekjes.⁵¹ Op basis van geboorteakten uit 153 verschillende steden en gemeenten werden in totaal 440 van de 477 (92%) beroepstitels geïdentificeerd.

Grafiek 4: Sociale stratificatie studenten Vlaamse Hogeschool, 1916-1918.

⁵⁰ Het is belangrijk het gebruik van geboorteakten te nuanceren, omdat een dergelijke methode eerder suggestief is. Het was in de eerste plaats nuttig geweest de inkomens van de vaders te onderzoeken door bijvoorbeeld het aantal stemmen te achterhalen waarop hij recht had in het toenmalige cijnskiesrecht. Daarnaast impliceert het gebruik van geboorteakten een aanzienlijke tijdsperiode tussen de geboorte en de inschrijving. Hierdoor kunnen bepaalde beroepstitels gewijzigd zijn in de tijd. Tot slot waren er studenten met een aanzienlijke leeftijd, wat doet vermoeden dat de eigen levenssfeer het sociaal milieu bepaalde.

⁵¹ Archieven: Rijksarchief Beveren-Waas, Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief Burgerlijke Stand Gent: bevolkingsregisters (telling 1911-1920). Online genealogische databanken geraadpleegd in 2013: www.archiefbankbrugge.be, www.madeinaalst.be/genealogie, www.bibliotheca-andana.be, matrikel.uni-rostock.de, wiki-de.genealogy.net/Universitätsmatrikel. Primaire literatuur: *Gentsche studenten-almanak voor het jaar 1918: 1^e jaargang*, Gent, 1917; *Inlichtingsboekje voor hen die aan de Staatsuniversiteit te Gent willen studeren*, Gent, 1918; *Personalstand der Ludwig-Maximilians-Universität München*, München, 1920.

Vervolgens werden de beroepstitels van de gezinshoofden in hoofdcategorieën ondergebracht en opgedeeld in subgroepen.⁵² Op deze manier kon de sociale achtergrond van de studenten gekoppeld worden aan de boodschap die het activisme uitdroeg. Grafiek 4 toont dat de meerderheid van de studenten uit het zelfstandigenmilieu kwam. Het betrof overwegend beroepen die verwezen naar de handel of de landbouw. Het overheidsmilieu was de tweede voornaamste ver-tegenwoordiger, met het onderwijs, de ambtenarij, het postwezen en de spoor-wegen als belangrijkste ‘leveranciers’. Een minderheid van de studenten had een vader die een vrij beroep uitoefende of in private loondienst werkte, zoals loonar-beiders. De overige groep bestond hoofdzakelijk uit beroepen die in de akten onvoldoende gespecificeerd werden, met name beambten, bedienden en kler-ken.⁵³

2.1 *Het onderwijs, de ambtenarij en de vrije beroepen*

Het hele vernederlandsingsproces en de bestuurlijke scheiding waren bij uitstek een strijd om macht. Voor een marginale beweging als het activisme was het van groot belang om zo veel mogelijk van die macht naar zich toe te trekken, ten-einde de doelstellingen voldoende slaagkansen te bieden.⁵⁴ Maar de revolutio-naire boodschap die het activisme uitdroeg, had nooit op grote steun kunnen rekenen. Sterker nog, de radicale beweging koos bewust voor de eigen isolatie, wat haaks stond op de maatschappelijke verankering die in het vooruitzicht werd geplaatst.⁵⁵ Eveneens de sociale achtergrond van de studenten bevestigt dat het activisme nauwelijks kon doordringen tot de maatschappelijke groepen met invloed.

Een eerste indicator betreft het onderwijzersmilieu. In totaal waren 36 studen-ten of 8% van het totaal ingeschrevenen afkomstig uit een gezin waar de vader een beroep uitoefende als leraar, onderwijzer of professor.⁵⁶ De vertegenwoordi-ging van ‘onderwijzersstudenten’ is eerder laag te noemen, gezien de verneder-

⁵² De voorgelegde sociale stratificatie is gebaseerd op het M96-model van Kees Mandemakers. De auteur ontwikkelde een stratificatiemodel dat rekening hield met verschillende studies, zoals ordeningen op basis van markt- en arbeidsrelaties, de scholingsgraad, de status van het werk, hoofd- of handenarbeid, het tech-nische niveau van het beroep of de economische sector. De belangrijkste parameters uit het Mandemakers-model waren een indeling volgens juridische sector en de bepaling of het een zelfstandig of loonafhankelijk beroep betrof. K. Mandemakers, ‘Negen classificaties voor 19^e en 20^e eeuwse beroepstitels’, *HSG Research Paper*, 19 (1995), p. 6.

⁵³ Een volledig en gedetailleerd overzicht van de sociale stratificatie is opgenomen als bijlage.

⁵⁴ L. Vandeweyer, ‘Activisten op veroveringstocht in de administratie. Machtsverwerving in het Ministerie van Financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 55/1 (1996), p. 29.

⁵⁵ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 486-488.

⁵⁶ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

landsingsstrijd voornamelijk was gericht op het onderwijs en een behoorlijk deel van het onderwijzend personeel de plannen steunde in de vooroorlogse periode. Het betrof immers een maatschappelijke groep die bijna dagelijks geconfronteerd werd met de taalproblematiek.

Het felle protest en de aankondiging van de Belgische regering om geen enkel diploma te erkennen, weerhielden allicht velen een kind of zichzelf in te schrijven. Per slot van rekening waren onderwijzers afhankelijk van hun maatschappelijke status. Enkele Vlaamse hogeschoolstudenten gaven daar expliciet indicaties van bij hun studiebeursaanvragen. “Door de onwilligheid der ouders, welke als staatsbedienden bij eventueelen terugkeer van Belgische goevernement persoonlijk vergeldingsmaatregelen vreezen hoef ik mijne studien op eigen rekening voor te zetten”, verklaarde onderwijzerszoon Alfons Versnick.⁵⁷ Een zelfde relaas gaf student Gerard Van De Steen: “Door deze daad [inschrijving Vlaamse Hogeschool] echter zijn de betrekkingen met mijn familie zoodanig gespannen dat ik van dien kant quasi geen financieelen steun te verwachten heb”.⁵⁸ De studenten kregen de studiebeurs toegewezen, maar het geeft aan dat het collaborerend karakter van de academische instelling op weinig ontvankelijkheid kon rekenen.

Er mag aangenomen worden dat binnen het onderwijzersmilieu een sterke terughoudendheid bestond om de toekomstige professionele slaagkansen niet in het gedrang te brengen. Daarentegen zette een dergelijke inschrijving de vastberadenheid van de studenten in de verf. Dat blijkt onder meer uit het feit dat nogal wat ‘onderwijzersstudenten’ zich opwierpen als studentenleiders. Zij waren vaak wat ouder en reeds voor de opening van de Gentse hogeschool actief in radicale flamingantische milieus. Activistische studenten als de sinjoren Georges ‘Geo’ Van Tichelen en Robert ‘Bob’ Van Genechten, de Limburger Werner Leeten en de Brusselaar Jozef Tack (zoon van activist Pieter Tack) kwamen allen uit een onderwijzersgezin en waren de drijvende krachten achter de propaganda voor de Vlaamse Hogeschool onder de studenten.⁵⁹ Hetzelfde gold bijvoorbeeld

---

⁵⁷ Charles Versnick was gemeenteonderwijzer in het Oost-Vlaamse Borsbeke. Zijn zoon Alfons schreef zich in op 10 oktober 1917. Burgerlijke Stand (verder BS) Borsbeke, 1895, Geboorteakte (verder GA) 23, Alphonse Germanus Frederik Versnick; UAG, 4A2/4 doos 181.301 vrijstellingen, brief Alfons Versnick aan decaan faculteit Wijsbegeerte en Letteren Josué De Decker, 27 oktober 1917; UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer, 47604: Alfons Versnick.

⁵⁸ Karel Van De Steen werkte als onderwijzer te Haasdonk. Op 19 oktober 1917 schreef zijn zoon Gerard zich in. BS Haasdonk, 1897, GA 209, Leon Frans Gérard Van De Steen; UAG, 4A2/4 doos 181.301 vrijstellingen, brief Geert Van De Steen aan decaan faculteit Wijsbegeerte en Letteren Josué De Decker, s.d.; UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer, 47697: Geert Van De Steen.

⁵⁹ UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer; BS Antwerpen, 1894, GA 129, Georgius Franciscus Van Tichelen; BS Antwerpen, 1895, GA 6461, Robert Van Genechten; BS Hasselt, 1895, GA 294, Werner Antoon Lambrecht Jan Leeten; BS Huy, 1897, GA 54, Jozef Tack; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 148-149 en p. 347.

voor Marie ‘Marieke’ Van Den Bogaert, dochter van een atheneumleraar uit Oostende. Van Den Bogaert zou zich engageren voor de opwaardering van de vrouw, een overtuiging die ze vertaalde naar de dameskroniek in het studententijdschrift *Aula*.⁶⁰ Naast de inschrijving van Jozef Tack waren een elftal studenten ingeschreven die familiale banden bezaten met docenten aan de Vlaamse Hogeschool. Het spreekt voor zich dat er in hun geval geen sprake was van een tegenkanting, maar de inschrijving in lijn lag met het activistisch engagement van het familielid.⁶¹

Ongetwijfeld speelde de gezinssituatie een bepalende rol in de aanwezigheid van flamingantische studenten uit het onderwijsmilieu. Verder trok de Vlaamse Hogeschool een groot aantal ‘onderwijzersstudenten’ aan sinds de sluiting van de scholen in november 1917. Ongeveer 60% van de studenten met een dergelijke achtergrond in 1917-1918 schreef zich toen in. En daar waren eveneens een aantal werkloze leraren en leraressen bij. Daniël Vanacker schat hun aantal op een vijftigtal, maar het cijfer lag ongetwijfeld lager.⁶² Het neemt niet weg dat het aantal studenten uit het onderwijzersmilieu eerder aan de lage kant bleef, want er mag aangenomen worden dat de Vlaamse Hogeschool deze beroepsgroep als een belangrijke rekruteringsbasis beschouwde.

Naast het onderwijs waren staatsinstellingen een belangrijk terrein voor het activisme om binnen te dringen. Vooral lagere ambtenaren waren nauw betrokken bij het taalvraagstuk, omdat ze er bijna dagelijks mee geconfronteerd werden, net zoals de onderwijzers. In de vooroorlogse periode bood het vernederlandsingsoffensief namelijk carrièreperspectieven en promotiekansen indien de ingezette beweging zou slagen. Maar de oorlogscontext en de collaboratie zorgden voor de nodige dilemma’s, want “wie in activistisch vaarwater ambtenaar zou worden, of een bevordering zou aanvaarden, was noodzakelijkerwijs met handen en voeten gebonden aan het activisme”, stelt historicus Luc Vandeweyer. Bij een eventuele terugkeer van de Belgische regering was een toekomst binnen de admi-

⁶⁰ UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer; BS Oostende, 1896, GA 1140, Maria Clemence Léonie Van Den Bogaert; *Aula: tijdschrift voor studenten 's Rijks hogeschool te Gent, erkend orgaan van het GSC*, Gent, 1917-1918.

⁶¹ Dat was het geval bij Maurits De Caluwé (zoon van Pieter), Nora De Vreese (dochter van Willem), Wilhelmina Godée-Molsbergen (dochter van Evarist), Josefina Tack (dochter van Pieter), Walter Stöber (zoon van Frans) en Albert Tritsmans (zoon van Remi). Verder waren ook enkele professorenvrouwen ingeschreven: Henriette Hoeck (echtgenote van Evarist Godée-Molsbergen), Anna Hoos (echtgenote van Josua Valetton), Alice Lefèvre (echtgenote van Albert Vlaminck) en Augusta Vanmeerhaege (echtgenote van Reimond Kimpe). Ook Antoon Moortgat schreef zich in. Zijn gelijknamige vader was geen docent aan de Vlaamse Hogeschool, maar directeur van de activistische handelsschool te Antwerpen. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; *Inlichtingsboekje voor hen die aan de Staatsuniversiteit te Gent willen studeeren*, Gent, 1918, pp. 7-10; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 449.

⁶² D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 346.

nistratie met andere woorden uitgesloten. Bovendien had de meerderheid van de ambtenaren een loyaliteitsverklaring getekend – op aanraden van de Belgische overheid – met de belofte geen landverraad te plegen.⁶³

De vrees voor represailles en het verlies van het ambt deden dus vele ambtenaren twifelen om hun Vlaamsgezindheid te vertalen naar een ‘activistisch avontuur’. Het kan verklaren waarom slechts 5% van de totale studentenbevolking afkomstig was uit een gezin waar de vader een functie uitoefende als gemeente- of staatsambtenaar. Een gelijkaardige opmerking kan gemaakt worden van beroepstitels die verwezen naar de ordehandhaving. Slechts een tiental studenten bezat een dergelijke sociale achtergrond.⁶⁴

De spoorwegen en het postwezen waren – naast het onderwijs – de belangrijkste leveranciers van studenten wat betreft de overheidsdiensten. In totaal bezat 7% van de totale studentenbevolking een dergelijke sociale achtergrond. Het geeft aan dat de ontvankelijkheid binnen deze bevolkingslagen eveneens gering was. En net zoals bij de overige groepen betroffen het voornamelijk beroepstitels die verwezen naar lagere functies. Beide sectoren waren vrijwel onmiddellijk het slachtoffer geworden van de oorlog. De verderzetting van de beroepsactiviteit was immers steeds in het voordeel van de bezetter, waarop de ambtenaren meestal ontslag namen.⁶⁵ Ook deze groep had met andere woorden heel wat te verliezen bij een eventuele terugkeer van de Belgische regering. En dat die vrees gegrond was, bleek onder meer uit de naoorlogse repressie. Zo verklaarde student Marcellijn De Wulf uit Sint-Niklaas dat zijn vader in december 1919 geschorst werd als postontvanger en in december 1922 werd afgezet met de vermelding: “overwegende dat de postmeester De Wulf DJ [Desiderius Josephus] zijn minderjarige zoon naar Gent heeft gezonden om er de leergangen te volgen van de Vlaamsche Hoogeschool, opgericht door de activistische partij, onder bescherming des vijands en in dezes belang”. Bovendien had de broer van Marcellijn De Wulf gewerkt als ambtenaar aan het activistische ministerie van Kunsten en Wetenschappen en zat zijn zus op de Normaalschool te Brussel die door de activisten hervormd was. Zijn vader had op de koop toe activistische volksvergaderingen bijgewoond te Sint-Niklaas.⁶⁶ Het bijwonen van meetings en een

---

⁶³ L. Vandeweyer, ‘Activisten op veroveringstocht in de administratie. Machtsverwerving in het Ministerie van Financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog’, pp. 29-33.

⁶⁴ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁶⁵ S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, pp. 130-131.

⁶⁶ Marcellijn De Wulf was een van de zogenaamde ‘pioniers’, met name studenten die zich inschreven voor de officiële opening van de Vlaamse Hogeschool. Hij schreef zich in op 23 oktober 1916. BS Asse, 1898, GA 179, Henricus Carolus Marcellinus De Wulf; UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; M. De Wulf, ‘Hoe het roerde en poerde te Gent’, pp. 22-23.

inschrijving als student aan de Vlaamse Hogeschool werden weliswaar niet als argument ingeroepen in het naoorlogse strafrechtelijke vervolgingsbeleid, maar het blijkt dat burgers die zich inlieten met het activisme weldegelijk maatschappelijk gestraft werden.⁶⁷

Het activisme kon dus nauwelijks studenten uit het ambtenarenmilieu overtuigen om zich in te schrijven. De carrièreperspectieven die het vernederlandsingsproces bood in de vooroorlogse periode, verdwenen als sneeuw voor de zon door het collaborerend karakter van de Vlaamse Hogeschool. Een toenadering tot de instelling stond mogelijk gelijk aan het verlies van werk bij een eventuele terugkeer van de Belgische regering. Vooral in die optiek moet het aantal studenten begrepen worden. Bovendien zou slechts een beperkt deel van de studenten bekend staan als studentenleider, in tegenstelling tot de ‘onderwijzersstudenten’.

Een derde bevolkingslaag die uitermate belangrijk was om vat op te krijgen, was het vrij beroepsmilieu. In totaal waren 42 studenten (10%) uit een dergelijk milieu ingeschreven. Ter illustratie, slechts één advocaat, één architect en één ingenieur hadden een zoon die studeerde aan de Vlaamse Hogeschool. Een gelijkaardige opmerking kan gemaakt worden van het kunstenaarsmilieu dat 8 studenten ‘leverde’, ondanks het feit dat het activisme op deze beroepsgroepen een aantrekkingskracht uitoefende. Feitelijk was het artsenmilieu veruit de belangrijkste vertegenwoordiger van het vrij beroepsmilieu. In totaal waren 19 studenten ingeschreven met een dergelijke sociale achtergrond.⁶⁸

Ongetwijfeld lag de ontvankelijkheid van deze beroepsgroep voor het activisme in lijn met de andere vaststellingen. De Duitse inmenging betekende een obstakel voor artsen, omdat hun maatschappelijke status in het gedrang kwam. Nochtans had de vooroorlogse roep naar verandering een vrij grote aanhang gevonden binnen de Vlaamse artsenkringen. Het was een gevolg van de medische vooruitgang en het feit dat de overheid sterk inzette op volksgezondheid, waardoor artsen zich eveneens politiek gingen engageren. Op deze manier werd een inkomensverzekering gekoppeld aan maatschappelijk aanzien. De Vlaamsgezinde artsen waren immers van mening dat de taal een criterium diende te worden om in Vlaanderen het beroep te mogen uitoefenen en op die manier trachten ze een antwoord te formuleren op de Franstalige dominantie. Het ongenoegen bood met andere woorden perspectieven voor het activisme. In zeker mate slaagde de beweging in haar opzet, want “de vertegenwoordiging van

---

⁶⁷ M. Deckers, ‘Strafrechtelijke vervolging van het activisme. Deel II: De maatschappelijke invloed’, pp. 195-197.

⁶⁸ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

deze beroepsgroep in de leidende kringen van het activisme is opmerkelijk”, poneert Luc Vandeweyer. Dat bleek onder meer uit het aantal artsen dat bereid was te doceren aan de Vlaamse Hogeschool en hun overwicht in de Raad van Vlaanderen, het officieuze parlement.⁶⁹ Het is dus niet verwonderlijk dat het artsenmilieu de belangrijkste vertegenwoordiger was van de vrije beroepen. Bovendien waren het voornamelijk studenten van iets oudere leeftijd, die reeds gestudeerd hadden en bekend stonden om hun uitgesproken flamingante overtuigingen.⁷⁰

2.2 Het kleinburgerlijk karakter van het studentenbestand

Het zelfstandigenmilieu was veruit de belangrijkste sociale groep waaruit de studenten van de Vlaamse Hogeschool afkomstig waren. Ongeveer de helft van de leerlingenpopulatie kwam uit een dergelijk milieu. Vooral beroepen die verwezen naar een ambachtelijk beroep of een handelsfunctie waren de belangrijke ‘leveranciers’. Indien alle ‘tertiaire’ handelsfuncties worden opgeteld, wordt een aantal bereikt van 175 studenten of 40%. Daarnaast bestond een vrij grote concentratie studenten met een agrarische achtergrond. Hun aantal kwam nagenoeg overeen met het gehele vrij beroepsmilieu.⁷¹ Het geeft onmiddellijk aan dat de Vlaamse Hogeschool niet werd bevolkt door studenten uit een elitair milieu.⁷²

Deze vaststellingen liggen geheel in lijn met de ontwikkeling van het activisme, want de beweging was bij uitstek geënt op de kleine burgerij. De aanklacht tegen de sociaaleconomische malaise in Vlaanderen was immers gericht tegen de burgerlijke suprematie. Vandaar dat de hogere sociale klassen minder werden aangesproken en dat het activisme ook enige aanhang kende onder de arbeidersklasse.⁷³ Per slot van rekening waren het vooral de lagere beroepsklassen die het meest te lijden hadden onder de Franstalige overheersing en het slachtoffer waren van de sociaaleconomische situatie in de vooroorlogse periode. Toch kon het activisme nooit uitgroeien tot een volksbeweging, omdat het geloof ontbrak in het ontwikkelingsniveau van het Vlaamse volk. Daarom drong de radi-

---

⁶⁹ L. Vandeweyer, ‘Taalstrijd en volksgezondheid: de Eerste Wereldoorlog als breekpunt in de Vlaamse artsenwereld’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 66/2 (2007), pp. 117-129.

⁷⁰ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁷¹ In totaal kwamen 33 studenten of 8% uit een landbouwersfamilie, terwijl het gehele vrij beroepsmilieu 42 studenten of 10% telde (cf. bijlage).

⁷² UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁷³ Ongeveer 8% van de studenten had een vader die een privaat loonafhankelijk beroep uitoefende. Het waren voornamelijk loonarbeiders, met een totaal van 19 studenten. Ongetwijfeld was deze groep groter, omdat beroepstitels als ‘beambte’, ‘bediende’ of ‘klerk’ vaag omschreven zijn. In totaal had 8% van de studenten een dergelijke sociale achtergrond (cf. bijlage).

cale beweging aan op de vorming van een nieuwe elite, in het kader van de vooropgestelde hervormingen.⁷⁴

De sociale achtergrond had beslist een invloed op het inschrijvingsgedrag. De studenten klaagden de maatschappelijke hiërarchie aan en geloofden in het vernieuwend karakter van de Vlaamse Hogeschool. Student Achilles Mussche bijvoorbeeld, zoon van een huisschilder, herinnerde zich dat de leefomstandigheden in de ‘Gentse sloppen’ bijzonder hard waren en het Frans op de middelbare school een belemmering betekende: “Daar [op school] ging het niet zo makkelijk, want alles was er in het Frans en van de wetenschappen b.v. verstond ik soms maar de helft”. Mussche had met andere woorden de mistoestanden die het activisme in de verf zette aan den lijve ondervonden.⁷⁵

Het betekende echter niet dat ouders gratis hun goedkeuring gaven. Vooral de Duitse inmenging in het vernederlandsingsproces was een struikelblok. Ten slotte was de kleine burgerij vrijwel onmiddellijk het slachtoffer geworden van de massale opeisingen van grondstoffen door het Duitse leger.⁷⁶ Ook de dwangarbeid trof de midden- en arbeidersklasse bijzonder hard. Het waren de grootste maatschappelijke groepen en de Duitse opeisingen van arbeidskrachten richtten zich bij uitstek op werklozen uit deze sociale lagen.⁷⁷ Het verklaart waarom de bevolking zich overwegend uitsprak tegen de Vlaamse Hogeschool. Maar het nam niet weg dat het merendeel van de vrije studenten uit december 1917 afkomstig was uit een kleinburgerlijk milieu. Er mag niet vanuit gegaan worden dat iedere inschrijving gelijk stond aan het ontlopen van de verplichte arbeidswerkstelling, maar het is een indicatie voor het feit dat de oorlogsimpact op deze bevolkingsgroepen groot was.

3. Regionale herkomst: lokale invloeden op het inschrijvingsgedrag

De analyse van het sociaal milieu leert ons dat het inschrijvingsgedrag in zeker mate werd bepaald door de familiale achtergrond. In vele gevallen groeiden de studenten op in een Vlaamsgezind nest, maar tegelijkertijd keurden de meeste ouders de Duitse inmenging in het taalvraagstuk af. Dusdanig gaven nogal wat studenten te kennen dat zij op eigen rekening naar Gent trokken. Vooral lokale studentenverenigingen en de overredingskracht van activistische protagonisten

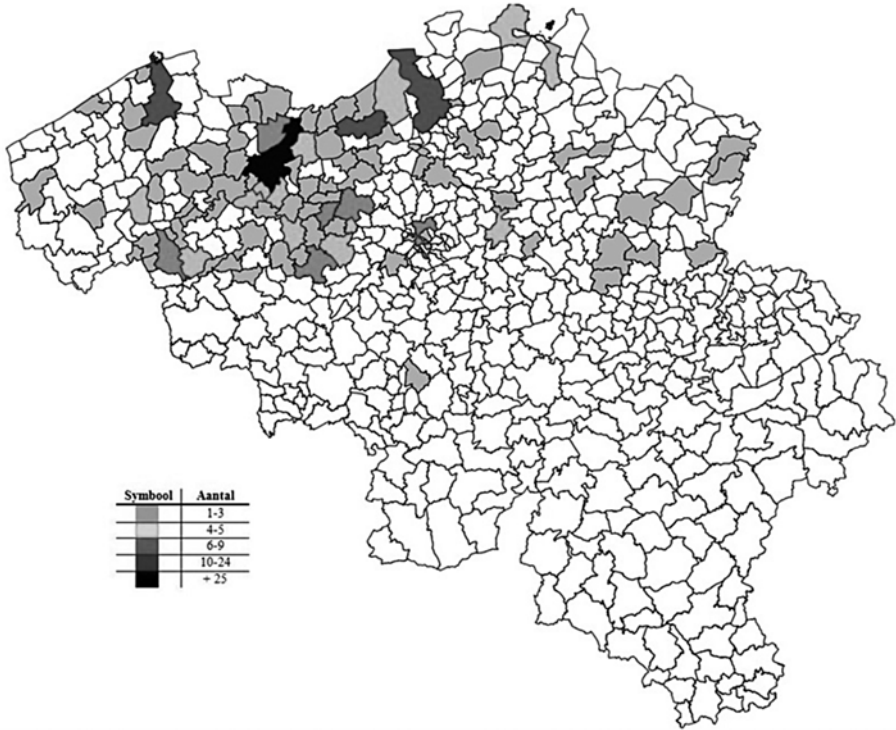
⁷⁴ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 486-488.

⁷⁵ J. Florquin, ‘Achilles Mussche’, *Ten huize van...*, Leuven, 2 (1971), pp. 104-108.

⁷⁶ M. Steels, ‘Te Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog’, *Ghendtsche Tydinghen*, 6 (1978), p. 257 en p. 262.

⁷⁷ F. Passelecq, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen: historische en economische studie*, pp. 5-7.

speelden daarbij een voorname rol. Het bekendste voorbeeld was Lodewijk Dossel, die na een innerlijke strijd een leerstoel aanvaardde aan de Vlaamse Hogeschool. Op die manier oefende de hoogleraar in de rechten een bepalende invloed uit op het katholieke studentenmilieu.⁷⁸ Vandaar het belang om eveneens de regionale herkomst van de studenten te bepalen en na te gaan in welke mate die een bepalende factor was.

Afbeelding 2: Geografische herkomst studenten Vlaamse Hogeschool, 1916-1918 (op basis van UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer).

Steunend op de vermelding van de woonplaats bij een inschrijving, was het mogelijk de regionale herkomst van de studenten te achterhalen. Figuur 1 geeft aan dat de grote meerderheid van de studenten uit Oost-Vlaanderen afkomstig was.⁷⁹ In totaal kwamen 328 studenten of 69% van het studentenbestand uit de

⁷⁸ A.W. Willemsen, *Het Vlaams-nationalisme. De geschiedenis van de jaren 1914-1940*, Utrecht, 1969, pp. 51-52; S. De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, p. 163.

⁷⁹ Voor het samenstellen van de kaart gaat mijn dank uit naar cartograaf Bart De Wit (Universiteit Gent).

vermelde provincie, terwijl de overige gewesten zich kenmerkten door een lage vertegenwoordiging: 10% uit de provincie Antwerpen, 9% uit West-Vlaanderen, 5% uit Brabant (met Brussel) en 2% uit Limburg. De overige 5% werd bereikt door twee Henegouwse en buitenlandse inschrijvingen.⁸⁰ Kort gezegd, hoe verder de steden en gemeenten gelegen waren van de Arteveldestad, hoe kleiner de concentratie studenten. Bovendien was de omgeving van een negental steden verantwoordelijk voor de meerderheid van de studenten, namelijk Gent, Antwerpen, Aalst, Sint-Niklaas, Geraardsbergen, Evergem, Brussel, Kortrijk en Brugge. In totaal kwamen 367 studenten of 77% van de gehele populatie uit een van de vermelde plaatsen.⁸¹

Ondanks het isolement van de stad Gent in oorlogstijd, liggen de vaststellingen in lijn met de vooroorlogse periode. In het academiejaar 1913-1914 kwam ongeveer 62% van de studenten uit Oost-Vlaanderen en ook de andere provincies kenmerkten zich door een gelijkaardige vertegenwoordiging in verhouding met het totaal aantal Vlaamse studenten. De enige uitzondering betrof West-Vlaanderen, maar aangezien de provincie in oorlogsgebied lag, was dat niet uitzonderlijk.⁸² Het was met andere woorden niet ongebruikelijk dat een aantal regio's verantwoordelijk waren voor de meerderheid van het studentenbestand. Dit wil niet zeggen dat de aard van inschrijving in beide periodes gelijk was. Het felle protest en de oorlogsomstandigheden waren immers niet aanwezig in de vooroorlogse periode.

3.1 De dominantie van de Arteveldestad

Ongeveer de helft van de studenten aan de Vlaamse Hogeschool kwam uit de onmiddellijke omtrek van Gent. Er bestond wel een discrepantie tussen de twee volledige academiejaren. In het openingsjaar waren minder Gentse studenten

⁸⁰ De verdeling van de 477 Vlaamse hogeschoolstudenten was als volgt (op basis van de woonplaats in het inschrijvingsregister): 328 studenten uit Oost-Vlaanderen, 46 uit de provincie Antwerpen, 45 uit West-Vlaanderen, 23 uit Brabant (met Brussel), 10 uit Limburg, 2 uit Henegouwen en 22 uit het buitenland. In een geval bleef de regionale herkomst onbekend. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁸¹ Om een regio te bepalen, werden de steden met het grootste aantal studenten gerangschikt en vervolgens de omliggende gemeenten toegevoegd aan de hoofdgemeente. Bovendien werden de huidige deelgemeenten toegevoegd om een al te verbrokkelde weergave te vermijden. De enige afwijking betrof Evergem, dat als afzonderlijke regio werd aanzien. Het levert het volgende resultaat op: 218 studenten uit Gent, 24 uit Antwerpen, 24 uit Aalst, 23 uit Sint-Niklaas, 17 uit Geraardsbergen, 16 uit Evergem, 16 uit Brussel, 15 uit Kortrijk en 14 uit Brugge. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁸² De regionale herkomst van de 661 Vlaamse studenten uit 1913-1914 was als volgt verdeeld (op basis van de geboorteplaats in het inschrijvingsregister): 413 uit Oost-Vlaanderen (62%), 149 uit West-Vlaanderen (23%), 56 uit Antwerpen (8%), 31 uit Brabant (met Brussel) (5%) en 12 uit Limburg (2%). UAG, 4A4/3 1913-1914, inschrijvingsregister op rolnummer.

ingeschreven dan in het jaar 1917-1918.⁸³ De felle tegenstand en het weigerende professoraat hebben ongetwijfeld een invloed uitgeoefend op de inschrijvingsbereidheid in het openingsjaar. Ongeveer 33% van de totale studentenbevolking was afkomstig uit de omgeving van Gent. De tegenkanting verklaart waarom een vrij grote concentratie studenten gelieerd was aan de Gentse tak van het radicale *Jong-Vlaanderen*. De Gentse studenten engageerden zich voor het lokale activisme en stonden minder bekend als studentenleiders.⁸⁴ Bovendien mag de invloed van activistische voormannen, zoals docent Marcel Minnaert, niet onderschat worden. Verschillende studenten onderhielden immers nauwe contacten met hem.⁸⁵

Wel trokken voornamelijk studenten uit de Gentse omgeving naar de Vlaamse Hogeschool sinds de sluiting van de scholen en het daaropvolgende risico opgeëist te worden. Het feit dat de universiteit pogingen ondernam om dergelijke studenten toe te laten, had dus grotendeels betrekking op Gentse scholieren.⁸⁶ Het nam niet weg dat deze leerlingen voor een stuk gevormd werden in Vlaamsgezinde scholierenmilieus. Nogal wat studenten waren afkomstig uit het Koninklijk Atheneum, waar de leerlingenkring *De Heremans' Zonen* zich sinds de oprichting in 1885 als doel stelde “de Vlaamsgezindheid meer en meer in de jeugde harten wortels te doen schieten”.⁸⁷ Vanaf het schooljaar 1915-1916 had de leerlingenkring zich ten voordele van het activisme uitgesproken onder leiding van Firmin Parasié, maar het fanatisme van de kring verdween met de inschrijving van Parasié aan de Vlaamse Hogeschool op 28 november 1916.⁸⁸

⁸³ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁸⁴ Een voorbeeld was de oprichting van de *Jong-Vlaamse Wacht* in augustus 1917. De organisatie werd opgericht door de Gentse student Reiner Ysabee en stelde zich als doel het activisme te radicaliseren. De *Wacht* telde een 20-tal leden, met verschillende Gentse studenten van de Vlaamse Hogeschool in de rangen. D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 227.

⁸⁵ Onder meer student Oscar De Neve nam in 1916, samen met Marcel Minnaert, de leiding over de Gentse afdeling van het *Nationaal Vlaamsch Studentenverbond* om te ijveren voor een Vlaamse Hogeschool. Daarnaast had Minnaert nauwe banden met de Gentse studentenbroers Reimond en Robert Rens. Laatstgenoemde was een van de stichtende leden van *Jong-Vlaanderen*. Ook studenten Gaston en Hendrika ‘Jet’ Mahy waren trouwelingen van Minnaert. D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 20, p. 48, p. 148; L. Molenaar, *Marcel Minnaert astrofysicus 1893-1970: de rok van het universum*, Amsterdam, 2003, pp. 128-131.

⁸⁶ UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁸⁷ Het genootschap *De Heremans' Zonen* was een initiatief van onder andere Ernest Van den Berghe en Willem de Vreese, later beiden hoogleraar aan de Vlaamse Hogeschool. De kring wilde voornamelijk het Nederlands in het onderwijs stimuleren, in navolging van de gedeeltelijke vernederlandsing van het middelbaar onderwijs in 1883. De naam verwees naar de gewezen leraar Nederlands van het Gentse atheneum en hoogleraar aan de universiteit, Jacob Heremans. SAG, U984-V805/16 t.e.m. U988-V805/20, prijsuitdelingen Koninklijk Atheneum Gent 1914-1918; A.-M. Van der Meersch en P. Van Hees, ‘Heremans' Zonen’, in R. De Schryver, e.a. (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, pp. 1430-1431; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 384-385.

⁸⁸ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 384-385; UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer, studentennummer 47529: Firmin Parasié.

Wat betreft het vrije onderwijs kwamen de leerlingen voornamelijk uit het Sint-Lievenscollege, waar de studentenbond *Leie en Schelde* de Vlaamse cultuur bevorderde met lezingen, zang en voordrachten.⁸⁹ Hoe dan ook, de grote meerderheid van de Gentse scholieren schreef zich niet in aan de Vlaamse Hogeschool.⁹⁰ De publieke tegenkanting en de doelstelling om de goede naam van de school te bewaren, hebben ongetwijfeld een bepalende rol gespeeld.

3.2 Overige regio's

Aangezien spoorstudenten waren uitgesloten, organiseerde de radicaal activistische groepering *Jong-Vlaanderen* het transport van studenten naar de stad Gent. Vermoedelijk stonden de diverse wervingssecretariaten in voor de logistieke organisatie van de treinreis.⁹¹ Het aantal inschrijvingen en het engagement van de studenten uit de verschillende regio's lagen overigens in lijn met de ontwikkeling van het flamingantisme in de diverse steden. Het geeft tevens aan dat het Gentse hogeschoolbestand een waardemeter is voor de activistische ontvankelijkheid in het Vlaamse land. Voornamelijk studenten uit de provincie Antwerpen, Sint-Niklaas, Geraardsbergen, Zottegem en Kortrijk speelden een voorname rol in het studentenmilieu. Samen kwamen 109 studenten of 23% van het hogeschoolbestand uit een van deze regio's.⁹²

Zeker de stad Antwerpen had een uitgesproken Vlaamsgezind karakter, zowel in vrijzinnige als katholieke milieus. Een school als het Koninklijk Atheneum was een notoire 'kweekvijver' van flaminganten, waar Vlaamsgezinde scholieren zich organiseerden in de *Vlaamsche Bond*. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meerderheid van de 24 Antwerpse studenten school had gelopen op het atheneum. Bovendien hadden een aantal vooraanstaande protagonisten van het activisme er les gegeven, zoals August Borms. Ook ex-atheneumleerlingen Geo Van

⁸⁹ L. Elaut, *Mijn memoires: van Keiberg tot Blandijnberg*, Beveren, 1981, p. 139.

⁹⁰ Naar schatting waren een 40-tal leerlingen uit het Koninklijk Atheneum ingeschreven aan de Vlaamse Hogeschool, terwijl het atheneum een bestand kende van ongeveer 250 leerlingen tijdens de oorlog. In het geval van het Sint-Lievenscollege schreven zich een 25-tal leerlingen in, terwijl het scholierenbestand bestond uit een 245-tal leerlingen. SAG, U984-V805/16 t.e.m. U988-V805/20, prijsuitdelingen Koninklijk Atheneum Gent 1914-1918; H. Demoor, *Flitsen uit de geschiedenis van het Koninklijk Atheneum voor jongens te Gent: in het raam van de evolutie van het rijksmiddelbaar onderwijs in België*, Gent, 1951, p. 144; ASL, prijsuitdelingen Sint-Lievenscollege Gent 1914-1918; W. De Rycke, D. Ketelaere en I. Vincke (e.a.), *Over Sint-Lievenscollege gesproken 1865-1991: 125 jaar Sint-Lievenscollege Gent*, Gent, 1991, p. 45.

⁹¹ Dat blijkt onder meer uit de inschrijvingen vóór de officiële opening van de Vlaamse Hogeschool en de getuigenissen van enkele studenten. Ter illustratie, op 23 oktober 1916 waren 23 studenten ingeschreven. Zij kwamen uit Antwerpen, het Waasland of West-Vlaanderen. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; M. De Wulf, 'Hoe het roerde en poerde te Gent', p. 9; W. Moens, 'Het activistisch avontuur en wat er op volgde', p. 16.

⁹² UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

Tichelen en Bob Van Genechten zouden een belangrijke rol spelen in de rekrutering van studenten.⁹³ Daarnaast had Jozef Van Caeckenberghe als leerling van het Sint-Bergmanscollege zich ingezet in het katholieke scholierenmilieu.⁹⁴ Uiteindelijk werden de krachten gebundeld in 1916 door de oprichting van de Antwerpse tak van het *Nationaal Vlaamsch Studentenverbond (NVS)*. De drie sinjorenstudenten vervulden zo een voortrekkersrol in de propaganda ten voordele van de Vlaamse Hogeschool. Vandaar dat de Antwerpse studenten een van de drijvende krachten waren achter het flamingantisme onder de hogeschoolstudenten en evolueerden in de radicale lijn van het activisme.⁹⁵ Ook de 16 studenten uit de Antwerpse Kempen profileerden zich in een gelijkaardige richting. Vooral de steden Hoogstraten, Turnhout en in mindere mate Lier hadden daar een aandeel in.⁹⁶ Het is niet ondenkbaar dat het Klein-Seminarie van Hoogstraten een plaats van verwantschap was. De latere hogeschoolstudenten Remi Bosselaers en Emiel Diels hadden alvast in de jaren 1911-1914 de leiding genomen over een clandestiene flamingantische beweging op de school.⁹⁷

In soortgelijke lijn lagen de inschrijvingen van 23 studenten uit het Waasland, hoewel hun Vlaamsgezindheid algemeen minder uitgesproken was in vergelijking met de sinjoren. Het katholieke Sint-Jozef-Klein-Seminarie – waar de Vlaamse cultuur sinds 1870 bijzondere aandacht kreeg – speelde een belangrijke rol.⁹⁸ August Borms was een oud-leerling en zou voor de opening van de Vlaamse Hogeschool in tal van Wase gemeenten propaganda voeren ten voordele van de vernederlandsing.⁹⁹ Hetzelfde gold voor Karel Heynderickx, een van de oprichters van de in 1893 gestichte *Waassche Studentenkring*. Sinds bekend werd dat een Gentse hogeschool haar deuren zou openen, was de activistische voorman een aanspreekpunt voor de flamingantische leerlingen van het Sint-Jozefcollege. Heynderickx had zijn Vlaamsgezinde sympathieën voornamelijk

---

⁹³ C. Van Everbroeck, *August Borms: zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood. De biografie*, Antwerpen, 2005, pp. 50-52; L. Vandeweyer, L. Wils en B. De Wever, ‘Antwerpen (stad)’, in R. De Schryver, e.a. (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 335; B. Van Genechten, *De vervlaamsching der Gentse hogeschool*, Antwerpen, 1916.

⁹⁴ J. Van Bever, ‘Caeckenberghe, Jozef van’, in R. De Schryver (e.a.) (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 673.

⁹⁵ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 148-149.

⁹⁶ UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁹⁷ J. Lauwers en G. Landuyt, ‘Klein Seminarie van Hoogstraten’, in R. De Schryver (e.a.) (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, pp. 1722-1723.

⁹⁸ C. Van Everbroeck, *August Borms: zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood. De biografie*, pp. 24-27; B. Woestenborghs, ‘Klein Seminarie van Sint-Niklaas’, in R. De Schryver, e.a. (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, pp. 1730-1731.

⁹⁹ C. Van Everbroeck, *August Borms: zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood. De biografie*, pp. 60-61.

ontwikkeld aan de Katholieke Universiteit Leuven, waar hij een van de belangrijkste flamingantische studentenleiders in de vooroorlogse periode was.¹⁰⁰

In de stad Geraardsbergen werd in 1910 de *Katholieke Vlaamsche Studentebond van het land van Geraardsbergen* opgericht, met de latere hoogstudent Albert 'den Berten' D'Haese aan het hoofd. Bij het uitbreken van de oorlog zou D'Haese zijn studies aan de Katholieke Universiteit Leuven staken, omdat de instelling in puin lag. Het doel van de lokale verlofbond was Geraardsbergse studenten voor te bereiden op hun toekomstige sociale rol. Sinds de bekendmaking van de Vlaamse Hogeschool wierp dokter en later hoogleraar Emiel Van Bockstaele zich op als voorman. Hij nam de leiding over de activistische kern, nadat de meerderheid van de bondsleden zich had uitgesproken tegen een inschrijving. In totaal waren 17 studenten ingeschreven uit de omgeving van Geraardsbergen. Daarentegen bleef het Geraardsbergse activisme eerder gematigd, in tegenstelling tot de radicale lijn van bijvoorbeeld *Jong-Vlaanderen*. Dat was voornamelijk te wijten aan de visie van dokter Van Bockstaele.¹⁰¹ Uit de regio Zottegem schreven zich 14 studenten in. Ongeveer de helft kwam de vooroorlogse studies verderzetten en zou een rol spelen in het activistische studentenmilieu.

Verder lag de vertegenwoordiging van de 15 Kortrijkse studenten in lijn met de inschrijvingen uit Zottegem. Zij kwamen bij voorkeur de vooroorlogse studies verderzetten en nogal wat Kortrijkzanen waren actief in flamingantische studentenmilieus. Het bekendste voorbeeld was de inschrijving van apothekerszoon Arthur Mulier. De ex-lovaniensis was medestichter en praeses van het *Gentsch Studentencorps* en werd vanaf 1917 de onbetwiste voortrekker van het activisme onder de studenten. Bovendien had Mulier in de vooroorlogse periode reeds propaganda gevoerd ten voordele van de vernederlandsing. Aan de vooravond van de opening rugsteunde hij tevens onder meer het *NVS* met redevoeringen aan lokale afdelingen.¹⁰² Ongetwijfeld hebben ook de Kortrijkse activistische

¹⁰⁰ AMVC-Letterenhuis H625 Karel Heynderickx, 'Dr jur. Karel Heyndrickx [sic]', *Ons Leven*, 22/8 (29 januari 1910), p. 113; M. De Wulf, 'Hoe het roerde en poerde te Gent', p. 6.

¹⁰¹ D. Surdiacourt, 'Geraardsbergse makkers in de verzoeking van het Vlaamsnationaal activisme. Studeren aan de vervlaamste Gentse Hogeschool (1914-1916). Deel 1', *Gerardimontium*, 245 (2012), pp. 29-31; D. Surdiacourt, 'Geraardsbergse makkers in de verzoeking van het Vlaamsnationaal activisme: het politiek activisme in Geraardsbergen (1916-1918). Deel 2', *Gerardimontium*, 246 (2012), pp. 3-5 en p. 16.

¹⁰² Arthur Mulier gaf als student van de Katholieke Universiteit Leuven voordrachten ten voordele van de vernederlandsing op verschillende vergaderingen in het Vlaamse land. In november 1913 maakte hij bijvoorbeeld een rondreis langs de taalgrens in de omgeving van Kortrijk. Hij deed daarbij de gemeenten Avelgem, Coghem, Sint-Denijs, Heestert, Moen, Bellegem, Bossuit en Zwevegem aan. BS Kortrijk, 1892, GA 251, Arthur Oktaaf Lodewijk Mulier; AMVC-Letterenhuis M887 Arthur Mulier, onkostennota Arthur Mulier aan Jozef Goossenaerts, 20 november 1913 (datum en geadresseerde in potlood); D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 148-149.

artsen Alfons Depla en Gustaaf Doussy een aandeel gehad in de rekrutering van studenten.¹⁰³

De besproken regio's geven een aantal wederkerende tendensen aan. In Vlaanderen ontwikkelden zich in het laatste kwart van de 19de eeuw tal van lokale scholierenbewegingen die de voeling met de Vlaamse cultuur hoog in het vaandel droegen. En sinds het cultuurflamingantisme ontbolsterde, versterkte dat eveneens de Vlaamsgezindheid onder de studenten. Maar het uitbreken van het wereldconflict en de Duitse inmenging in het taalvraagstuk zorgden eveneens binnen de studentenmilieus voor een tweescheiding, waarop de meerderheid de kaart trok van het vaderland. Vandaar dat steeds enkele studenten met een inschrijving aan de Vlaamse Hogeschool het voorbeeld gaven voor andere streekgenoten. Bovendien is het zo dat in iedere regio een aantal vooraanstaande activisten hun overredingskracht gebruikten om de Vlaamse Hogeschool te propaganderen. Een dergelijk schema kan feitelijk op iedere regio toegepast worden, hoewel de omgeving van Aalst, Brussel, Evergem en Brugge minder studentenleiders opleverde in vergelijking met de andere besproken regio's.¹⁰⁴ Uitzonderingen waren de inschrijvingen van 21 Duitse militairen, omdat zij meestal actief waren als ambulancier en in functie daarvan lessen geneeskunde volgden.¹⁰⁵ Hoe dan ook, het activistische studentenmilieu tijdens de Eerste Wereldoorlog was een klein netwerk, net als de gehele radicale beweging. In dat opzicht was het Gentse avontuur een verdere stap in de ontwikkeling van hun Vlaamsgezinde sympathieën.

Besluit

In vergelijking met de vooroorlogse periode werd het aantal universiteitsstudenten teruggedrongen tijdens de Eerste Wereldoorlog. In de eerste plaats kon het collaborerend karakter van de Vlaamse Hogeschool op bijzonder weinig bijval rekenen van het gros van de Vlaamse Beweging, het Gentse professoraat en de publieke opinie. Daarnaast was de universiteit niet in de mogelijkheid om het gehele vooroorlogse studentenbestand aan te spreken, omdat studenten vochten aan het front, gevangen genomen waren of studeerden in het buitenland, en

---

¹⁰³ AMVC-Letterenhuis D342 Alfons Depla. 'Doctor Alfons Depla', *Ons Leven*, 22/4 (4 december 1919), pp. 51-52; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 48 en pp. 151-152.

¹⁰⁴ Wat betreft de regio's Aalst, Brussel, Evergem, Brugge en overige gebieden, zie: K. Loockx, *Vlaamsche studenten, komt naar Gent! Prosopografie van de studentenbevolking aan de Vlaamse Hogeschool 1916-1918*, pp. 137-155.

¹⁰⁵ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 176.

sloot het vernederlandsingsproces bij voorbaat Walen en buitenlanders uit. Bovendien kenmerkte de Vlaamse Hogeschool zich door tal van interne problemen, onder meer een stroeve universitaire organisatie, en speelde ook de geïsoleerde ligging van Gent niet in het voordeel. Uiteindelijk kon de activistische instelling het bestand aandikken door eveneens vrije studenten toe te laten. Voornamelijk Gentse scholieren konden zo de dwangarbeid ontlopen, nadat zij aanzien werden als werklozen sinds de sluiting van de scholen eind november 1917.

Algemeen mag aangenomen worden dat de meerderheid van de studentenpopulatie – zowel de regelmatige als de vrije leerlingen – zich inschreef uit Vlaamsgezinde overtuiging, ondanks het feit dat de initiële beweegredenen uiteenlopend waren. De studenten hadden hun opvattingen van thuis uit meegekregen of konden overtuigd worden door lokale scholierenbewegingen en activistische protagonisten. Bovendien waren de studenten hoofdzakelijk afkomstig uit de middenklasse, wat in lijn lag met het kleinburgerlijk karakter van het activisme. De studenten wierpen zich op als de ontvoogde generatie van de toekomst en belichaamden zo de koers van het activisme. Het wil echter niet zeggen dat de studentengemeenschap anti-Belgisch dacht of sympathie had voor het bezettingsregime. Dat was slechts het geval bij een minderheid. Maar een inschrijving was ontegensprekelijk politiek gekleurd, waardoor de studenten een kleine entiteit vormden binnen een afwijzende omgeving. Beslist heeft het een gevoel van verbondenheid gecreëerd en het geloof gevoed dat zij deel uitmaakten van een nooit geziene revolutionaire beweging.

Bijlage: Sociale stratificatie studenten Vlaamse Hogeschool, 1916-1918

		Academie jaren						Totalen	
		1916-1917		1917-1918		1918*		Totaal	
		n	%	n	%	n	%	N	%
Overheid	Publieke ambten	0		1		0		1	0%
	Staatsambtenaren	1		7		4		9	2%
	Politie en gerechtelijke macht	5		12		8		14	3%
	Onderwijs	11		34		9		36	8%
	Spoorwegen, Post & Telegrafie	5		26		10		29	7%
	Ambtenaren gemeenten	6		12		4		14	3%
<i>Totaal overheid</i>		28	22%	91	24%	35	23%	103	23%
Vrije beroepen	Advocatuur	1		1		1		1	0%
	Geneeskunde	8		16		11		19	4%
	Godsdienstuitoefening	0		2		1		2	0%
	Ingenieurs	0		1		0		1	0%
	Notariaat	5		5		5		8	2%
	Architectuur	1		1		1		1	0%
	Kunsten	2		8		2		8	2%
	Journalistiek	1		1		0		2	0%
<i>Totaal vrije beroepen</i>		18	14%	35	9%	21	14%	42	10%
Privé/zelfstandig	Landbouw	10		27		13		33	8%
	Industrie	3		11		3		12	3%
	Kleinhandel	38		120		40		138	31%
	Groothandel	8		20		13		29	7%
	Horeca	2		8		2		8	2%
<i>Totaal privé/zelfstandig</i>		61	48%	186	49%	71	47%	220	50%
Privé/loonarbeid	Handelsverkeer	1		1		0		2	0%
	Administratief personeel	3		4		2		5	1%
	Technisch- en toezienend personeel	0		1		0		1	0%
	Loonarbeiders	3		18		4		19	4%
	Bedienend personeel	2		6		3		7	2%
<i>Totaal privé/loonarbeid</i>		9	7%	30	8%	9	6%	34	8%
Overig	Zonder beroep	0		2		0		2	0%
	Rentenier	0		2		1		2	0%
	Beambten, bedienenden en klerken	12		29		15		37	8%
<i>Totaal overig</i>		12	9%	33	9%	16	10%	41	9%
Totaal		128		376		152		440	
Onbekend		10		31		4		37	
		138		407		156		477	

Bron: Geboorteakten studenten Vlaamse Hogeschool 1916-1918. Titels en opdeling gebaseerd op K. Mandemakers, 'Negen classificaties voor 19^e en 20^e eeuwse beroepstitels', *HSG research* paper, 19 (1995), p. 8. Opmerking (*): 1918 is een onvolledig jaar. Bij de totalen zijn dubbelstellingen vermeden en onbekende beroepstitels niet in rekening gebracht om de eindpercentages te berekenen.